

A „VESZTFÁLIAI ÁLLAM” SZÜLETÉSE – A TERÜLETI ÁLLAM HATALMI TECHNIKÁI A KORA ÚJKORBAN

Zsinka László*

A nemzetközi politikaelmélet előszeretettel használja a „vesztfáliai rendszer” és a „vesztfáliai állam” fogalmát. Az elnevezés a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békére (1648) vezethető vissza, és azt fejezi ki, hogy a 17. század derekán Európában megszületett a nemzetközi kapcsolatok kizárólagos szereplője, a területiális állam. Ettől fogva az 1980-as évekig a nem állami szereplők nem játszottak érdemi szerepet a nemzetközi rendszert alakító tényezőként. Kétségtelen, hogy a vesztfáliai béke több vonatkozásban hozzájárult az államközpontú európai hatalmi rendszer kialakulásához. Azzal például, hogy a Német-római Császárság területén korlátozta a császár szuverenitását a fejedelmekkel szemben, előmozdította a középkori univerzalizmuson nyugvó hatalomfelfogás elhalványodását, és felgyorsította a szuverén területiális államok kialakulását. Egyebek mellett ezt a jelenséget általánosítja a nemzetközi politikaelmélet a modern államközpontú nemzetközi rendszer bemutatásakor, amikor a „vesztfáliai állam” fogalmát használja.

A történettudomány tanúsága szerint a területi állam kialakulása hosszabb folyamat, aminek számos összetevője van. Kibontakozása a 15. század második felétől zajlott és a 17. század végére teljesedett ki. Újszerű hatalmi technikák megjelenésével járt, amelyek átalakították a középkori társadalmakat. Az államok katonai képességeinek ugrásszerű gyarapodásához vezetett, megváltoztatta az adózást, gazdaságfejlesztő intézkedéseket feltételezett, valamint bürokratikus apparátusok kiépüléséhez járult hozzá. A társadalomtudományok és a történetírás többféle *terminus technicus* révén írják le ezeket a jelenségeket. Egyesek a modern racionális állam, mások az abszolutizmus születését emlegetik, megint mások a területiális állam fogalmának megalkotásával igyekeznek megragadni a jelenség lényegét. Bármely kifejezést is használjuk, nem szabad szem elől tévesztenünk a változások összetett voltát, amelyek bemutatása révén a történész termékeny módon hozzájárulhat a nemzetközi politikai viszonyok természetének jobb megértéséhez. Az elkövetkezőkben a kora újkori területi állam születésének legfontosabb aspektusait követjük nyomon. Fejtegetéseink a nemzetközi politikaelmélet és a történettudomány határterületén szeretnének hozzájárulni a „vesztfáliai állam” problémájának jobb megértéséhez. Az a célunk, hogy a történettudomány eredményeit felhasználva minél árnyaltabban láttassuk a modern területi állam megszületésének motívumait.

* Zsinka László, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem; részfoglalkozású egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem.

A kora újkor fogalma

A Nyugat felemelkedése során a modern állam születése főleg a „kora újkorhoz” köthető, bár a kérdéskör tárgyalása során nem kerülhető el, hogy foglalkozzunk a középkori előzményekkel. A kora újkor viszonylag újkeletű terminus az európai historiográfiában. Míg az ókor, a középkor és az újkor régi és bevett fogalmaknak számítanak, a kora újkor csak a 20. század második felében nyert polgárjogot a történetírásban. A „kora újkor” a középkor végével és az újkor kezdetével kapcsolatos bizonytalanságok keltették életre. A szellemtörténet felől a társadalomtörténet irányába forduló történettudomány azzal a ténnyel szembesült, hogy az 1400/1500 és 1800 közötti időszak az európai történelem egyik legösszetettebb korszaka volt, ahol a „rég” és az „új” „szimbiózisával” kell számolni. Meddig tart a középkor, azaz a feudalizmus, avagy a hűbéri társadalom kora, illetve mikortól beszélhetünk újkorról, azaz polgári társadalomról, kapitalizmusról? E kérdésre adható válaszok egyre nehezebbnek és bonyolultabbnak tűntek a történelmi valóság mélyebb megismerése függvényében. A historiográfiai dilemmákat – egyben az időszak komplex mivoltát – jól érzékelteti, hogy egyetlen korszak esetében sem kísérleteztek ennyit a történészek a kronológiai határok kijelölésével.

A 17. században a protestáns Christoph Cellarius a középkor és az újkor közötti fordulópontnak Konstantinápoly elestét tartotta (1453). A hallei egyetem történészprofesszorát a római birodalmi eszme ihlette, amikor úgy vélte, hogy az ókor a Konstantinápolyt megalapító (330) Nagy Konstantin császár uralkodásával ért véget a 4. században, hiszen megszületett a Keletrómai Birodalom. A középkor végét és az újkor kezdetét a Keletrómai/Bizánci Birodalom fővárosának oszmán törökök általi elfoglalása jelentette, ami lezárt egy ezeréves birodalmi tradíciót. Egy későbbi historiográfiai értelmezés a lutheri reformációt (1517) tekintette az újkor kezdetének. Eszerint a Lutherrel kezdődő protestantizmus véget vetett Európa szellemi és spirituális egységének, és merőben új utakra vitte az európai civilizációt. Nemcsak a keresztény egységet törte meg, hanem újszerű történelmi dinamika kibontakozását eredményezte. Egy harmadik álláspont azzal érvelt, hogy Amerika felfedezése (1492) tekinthető igazi korszakhatárnak. Az Újvilág megismerésével Európa túllendült saját határain, és olyan civilizációvá vált, amely egyetemes küldetés igényét fogalmazta meg. Ettől fogva vált lehetségessé az atlanti világgazdaság kialakulása, az eurocentrikus világtörténelem, és egyfajta globális történelem koncepciója. Ráadásul Amerika felfedezése gazdaságtörténeti szempontból is termékenyítő fordulatnak tekinthető, mert új hajtóerőkkel járult hozzá a nemzetközi kapitalizmus fejlődéséhez. Negyedik lehetőségként az újkor kezdete a nagy francia forradalomhoz köthető, hiszen az európai kontinensen 1789 után teljesedett ki a „rég” felszámolása. Ötödikként az Egyesült Államok függetlenségének a létrejötté (1776) is korszakhatárnak tekinthető. Ez utóbbiakkal egy időben zajlott az angol ipari forradalom, ami azt az érzést keltette a történészekben, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben az alapvető változások a gazdaság és a politika területén egyszerre bontakoztak ki. Nem véletlen, hogy a francia forradalom vagy az amerikai függetlenség mint lehetséges korszakhatárok jelenségét kitágítva a történettudomány előszeretettel használta a „kettős forradalom” kifejezést, ráirányítva a figyelmet egy politikai és egy gazdasági forradalom egymást erősítő hatására.¹

Végül egyes történészek az angol polgári forradalom kezdetét (1640) tekintették az újkor elejének, ami Amerika felfedezése (1492) és a nagy francia forradalom (1789) között akár kompro-

¹ Hobsbawm, Eric (1962): *The Age of Revolution, 1789–1848*. Weidenfeld and Nicolson, London.

misszumos dátumnak is tekinthető. Ennek az elgondolásnak az előnye, hogy a 17. századi „tudományos forradalom” és az azt követő felvilágosodás jelentősége is méltó helyre kerülhet. Az angol polgári forradalommal egy időben zajlott a modern természettudományos gondolkodás kialakulása, amely a 18. századi felvilágosodás előzményeként is felfogható. Ha a történelemben a gazdasági és a társadalmi hajtóerőket tekintjük alapvető mozgatórugóknak, úgy 1492 és 1789 jobb megoldásnak tűnhet, de ha a szellemi változások szerepét állítjuk középpontba, inkább 1640 látszik megfelelő dátumnak.²

Ráadásul a 17. század közepét korfordulónak tekinteni politika- és gazdaságtörténeti szempontokkal is alátámasztható gondolat. A század derekán teljesedett ki az erőviszonyok átrendeződése a mediterrán és az atlanti Európa gazdaságai között. Amerika felfedezése nem járt a földközi-tengeri térség azonnali hanyatlásával, de a 17. század derekán az északnyugat-európai térség végleg átvette a vezetést az európai gazdaság irányítása felett, míg a mediterrán Európa már gazdasági depresszióval küszködött. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) a spanyol hegemonia leáldozásához és a francia nagyhatalom felemelkedéséhez vezetett, ami a modern államépítés szempontjából is új korszakot jelentett. A történettudomány a számottevő mértékben külsődleges erőforrásokra támaszkodó spanyol monarchiával szemben a francia abszolutizmust a „klasszikus állam” olyan példaértékű változatának tartotta, ami újszerű hatalmi technikák révén első ízben biztosította az emberek és az erőforrások feletti ellenőrzés hatékony formáit, valamint érdemi gazdaságfejlesztő intézkedéseket hozott. Végül – ahogy már utaltunk rá – a nemzetközi politikaelmélet képviselői az 1648-as vesztfáliai békét az államközpontú európai hatalmi rendszer kialakulása szempontjából kulcsfontosságú fordulópontnak tartják.

A középkor és az újkor határát kijelölő megoldási kísérletek sokfélesége a probléma bonyolultságát tükrözi. Jószerével lehetetlen pontosan behatárolni, mikortól következett be az újkorra jellemző szocioökonómiai, politikai és szellemi mozgatóerők „áttörése”. Mikortól vették át az irányítást a különféle újdonsághordozó tényezők, azaz a polgári társadalmak, a terjeszkedő kapitalizmus, a születő világgazdaság, a modern államgépezet, az erősödő individualizáció és a racionális tudomány? A legkülönbébb újdonságok megjelenése ellenére a középkori társadalom alapvető rétege a 16–18. században még számos területen szívósan őrizte pozícióit, hiszen a születési jogok rendszere és a hierarchia eszméje éppúgy fennmaradtak, mint az agrártársadalom dominanciája vagy a hagyományos kézműipar. Emiatt a történészek a 20. század második felében fokozatosan feladták, hogy megnyugtató megoldást találjanak a középkor és az újkor közötti kronológiai határ kérdésére. Helyette az a gondolat kezdett érvényesülni, hogy Amerika felfedezése és a „hosszú 19. század” polgári társadalmi közé egy hosszú átmeneti korszakot kell beiktatnunk, ahol a „rég” és az „új” tartós együttélésével számolunk. A történettudomány ezt hívta „kora újkor”. Bár átmeneti periódusnak tartották a középkori és a modern struktúrák között, mégis el kellett ismerni, hogy sajátos problémák jellemzik, ami alapján akár az európai történelem önálló időszakának is tekinthető. Az angolszász történetírás kerek dátumokat alkalmazó szokása szerint az 1500 és 1800 közötti időszakot hívjuk kora újkor. Ez a három évszázad az európai történelem átalakulásokkal terhes, forrongó időszaka volt, ahol Európa „felemelkedése” a világban alapvető tendenciának tekinthető. A nagy horderejű változások egyik legfontosabb előmozdítója az állam volt. Az elkövetkezőkben azt vizsgáljuk, hogyan változott meg a kora újkori állam természete.

² Chaunu, Pierre (1971): *A klasszikus Európa*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 13–14, 239–264.

Az állam fogalmának alakváltozásai és a kora újkori államépítés

Az európai historiográfiában különleges szerepet töltenek be a nemzetállamok. A nemzeti romantika és a pozitivisták történettudomány kialakulása óta a nemzetállamokat a történettudomány természetes képződménynek tartotta, amelyek a születő nemzetek nélkülözhetetlen keretét alkotják. Eszerint a nemzet kialakulását mintegy megkoronázza a (nemzet)állam létrejötte, ami egy hosszú fejlődési folyamat betetőzéseként fogható fel. A történet- és társadalomtudományok később arra a következtetésre jutottak, hogy az állam előbb volt, mint a nemzet, és Európa kora újkori történetét a kialakuló államokból, a kiteljesedő államérdekből és az államközi konfliktusokból kiindulva lehet megírni.³ A klasszikus diplomáciatörténet az államok versengését mindig az eseménytörténet fordulataiból kiindulva igyekezett megörökíteni. Az államok az érett középkortól (12–13. század) az európai történelem inherens sajátosságaivá váltak, de csak a 15. századtól beszélhetünk a „keresztény nemzetközösség” helyett a területi állam létrejöttéről. Ennek keretében bontakoztak ki a modern racionális állam sajátos vonásai.

A racionális állam klasszikus leírását Max Weber alkotta meg, amikor felhívta a figyelmet a formális jog szerepére és a hivatali bürokrácia kialakulására. Ezek a kora újkor során alakultak ki, és a modernizáció egyik kulcsfontosságú tendenciájának a racionális államépítés tekinthető. A weberi államfelfogáshoz képest Marx az államot az osztályharcok termékének tekintette, amely az uralkodó osztály érdekeit képviseli. Weber nem foglalkozott az állam és a mögötte álló társadalmi osztályok viszonyával, míg Marx kizárólag ezt tartotta lényegesnek. Weber az újkori állam osztályérdektől független formális mechanizmusait emelte ki, míg Marx az államot konkrét hatalmi viszonyok termékeként írta le. Weber szerint a kora újkori államok uralkodói már nem a humanistákra támaszkodtak a kormányzás során, hanem jogászokból álló bürokráciát építettek ki, és személytelen elveket kezdtek el érvényesíteni, ami a modern bürokrácia alapjává vált.⁴

A marxisták az abszolutizmus fogalmát használták a kora újkori államtípus jellegzetességeinek leírására. Marxista értelmezés szerint az abszolutista állam létrejötte a nemesség és a polgárság közötti egyensúlyon alapul. Kialakulása akkor lehetséges, ha a nemesség már nem elég erős ahhoz, hogy kezében tartsa a hatalmat, de a polgárság még nem rendelkezik elég erővel az államhatalom megragadására. Ebben a helyzetben a fejedelmek számára egy ideig lehetségessé válik, hogy erős uralkodói hatalmat építsenek ki. Az abszolutista állam végső soron a nemesség érdekeit védi, de számos intézkedéssel maga is előmozdítja a polgári osztály gazdasági fejlődését, amivel felgyorsítja, hogy a hatalom végül – általában forradalom útján – a polgárság kezébe kerüljön.

A marxisták abszolutizmuskonceptiója számos hiányossággal rendelkezik, és leegyszerűsítéseket tartalmaz. Először is a történettudomány ma rendkívül óvatosan bánik a városok és a polgárság kora újkori felemelkedésének és a belőle fakadó politikai következmények (polgári forradalmak) hipotézisével. A kora újkorban számos kapitalista nagykereskedő igyekezett földet vásárolni, és pályafutásuk betetőzésének inkább a nemességbe való beolvadást – a polgári lét feladását – tartották. Másfelől egyes országokban a nemesség „polgárosulása” is megfigyelhető volt (Hollandia, Anglia) a 16–17. századtól. A kora újkorban a nemesség és a polgárság között a kapcsolat jóval bonyolultabbnak tűnik, mint eredetileg a marxisták feltételezték.

³ Perroy, Edouard (1955): *Histoire Générale des Civilisations. Tome III. Le Moyen Age*. Presses universitaires de France, Paris, 369–370.

⁴ Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 269–273.

Az elképzelés másik gyengesége, hogy az eredeti marxista abszolutizmuskoncepció kevésbé számolt az újkori államok közötti versengés következményeivel. Pedig az európai államrendszer létrejötté és a hatalmi egyensúly elvének kialakulása ugrásszerűen megnövelte az államokat érő külső kihívások mértékét. Az államok közötti erősödő versenyen túl az állam rendelkezésére álló erőforrások ugrásszerű bővülésére is fel kell hívni a figyelmet a 16–17. században. Ennek a folyamatnak a legfőbb hajtóereje a külső nyomás – a többi állam növekvő ereje – volt. A marxisták abszolutizmusfelfogása inkább a belső tényezőket vizsgálta, amikor megelégedett az egyes államokra jellemző osztályviszonyok tárgyalásával.

A marxista abszolutizmuskoncepciók egyik igényes változatát dolgozta ki Perry Anderson *Az abszolutista állam* című művében az 1970-es években. Anderson az angolszász „kreatív” marxizmus jelentős képviselőjeként arra is törekedett, hogy választ adjon a fentebb említett hiányosságokra.⁵ Az abszolutista állam változatait tipologizálva megkülönböztette a nyugati és a keleti változatot. A két típus közötti alapvető különbséget az állam és a társadalom közötti viszonyból vezette le. Nyugaton az államnak – noha a feudalizmus és a nemesség érdekeit képviselte – számolnia kellett a polgárság erejével és a fejlődő kapitalizmus következményeivel, míg keleten az abszolutizmus felfogható kizárólag az állam és a nemesi társadalom szövetségeként. Eddig a pontig Anderson alkalmazta Marx államfelfogását, hiszen az államot mozgató társadalmi osztályok meghatározására törekedett.⁶ Azonban a marxista *mainstream*től eltérő módon döntő jelentőséget tulajdonított a nemzetközi rendszer államépítésre gyakorolt hatásának,⁷ valamint értelmezni akarta az európai abszolutizmus és az Európán kívüli államok közötti különbségeket.

Az európai és az ázsiai államok közötti eltérések bemutatásakor Anderson arra hívta fel a figyelmet, hogy az európai abszolutizmus legerőteljesebb változatai sem intéztek támadást a magántulajdon biztonságá ellen, míg az oszmán török birodalomban bevett jelenségnek számított a föld állami monopóliuma. Azzal érvelt, hogy a nyugati abszolutizmus mindvégig támogatta a joguralom alapvető normáit, amit a római jog kora újkori uralomra jutása is előmozdított. Mivel a római jog tiszteletben tartja a magántulajdont, Anderson lényeges mozzanatnak tartotta, hogy a római jog visszavonhatatlan elterjedése éppen akkor következett be az európai országokban, amikor kialakult a középkorban amúgy elfogadhatatlan mértékű hatalom összpontosítására törő abszolutizmus. A nyugati abszolutizmus – noha korlátozta a városi autonómiákat és megfosztotta hatalmától a nemességet – sosem törekedett arra, hogy alapvető szabadságaiban korlátozza a társadalmat, ami világosan megkülönbözteti a keleti despotizmusoktól.⁸ Ezzel a felfogásával Anderson akaratlanul is az európai „szabadságtoposz” tágabb hagyományához kanyarodott vissza. Ennek alapján megkockáztatható a feltevés, hogy elmélete egyáltalán marxistának tekinthető-e, vagy szerencsésebb esetleg egyfajta „pszeudomarxizmusról” beszélni. Mindenesetre *Az abszolutista állam* az eltérő fejlődési utak tipologizálásával és az empirikus valóságra való nyitottságával az angolszász marxizmus egyik legjobban sikerült történeti szintéziskísérletként értékelhető.

Míg a marxisták az állam háttérben megmutatkozó társadalmi konfliktusokra helyezték a hangsúlyt, a szerződéselméletek és a modern polgári államateóriák egyaránt hittek abban, hogy a racionális állam ismérvei – bürokrácia, jogi formalizmus stb. –, és a liberális-demokratikus legi-

⁵ Anderson, Perry (1989): *Az abszolutista állam*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

⁶ Uo. 17–52, 253–286.

⁷ Uo. 75–107.

⁸ Uo. 551.

timáció nincs egymással ellentmondásban. Hegel államfelfogásában is megfért egymás mellett a hatékony állam és az autonóm társadalom. Weber – noha komoly félelmei voltak a bürokratikus állam racionális eljárásait illetően, amelyek vasabroncsként fogják át a modern társadalmakat – maga is kétségtelenül a polgári demokratikus értékrend talaján állt, erre a weimari köztársaság alkotmánya is utal, aminek előkészítésében ő is szerepet játszott. Anderson pedig „pszeudomarxistaként” igyekezett összeegyeztetni a „szabadságot” és az abszolutista államot.

Ezzel a modernista, polgári és demokratikus felfogással szemben intézett drámai erejű kihívást Michel Foucault, aki a születő modernséget egy újszerű hatalomfelfogás manifesztációjaként látta. Foucault a felügyelet, a börtön és az elmebetegség történetét írta meg megrázó hatású könyveiben.⁹ A modern hatalmi technikákat hatékony és személytelen fenoménként ragadta meg, amelyek kialakulása gyökeresen megváltoztatja az egyén és a hatalom viszonyát. Foucault szerint a demokratikus garanciák ellenére sincsenek biztosítékok, hogy az egyének nem válnak az újszerű hatalomfelfogás áldozataivá a modern korban. A francia filozófus arra törekedett, hogy történeti antropológiai vizsgálatokkal bemutassa, hogyan született meg a hatalom és a felügyelet modern koncepciója a kora újkor századaiban. Foucault-t olvasva első gondolatunk a modernitásról nem annyira a középkori „szabadságok” fennmaradása lehet, hanem az újszerű hatalmi technikák miatt érzett egzisztenciális szorongás.

Foucault történeti antropológiai vizsgálódások alapján alakította ki elgondolását. Nézőpontja szerint a modern állam egyáltalán nem tekinthető a „szabadság birodalmának”. A kora újkori állammal kapcsolatban a francia Annales-iskola történészei is olyan következtetésekre jutottak, amelyek bizonyos mértékig összhangba hozhatók Foucault elgondolásaival. Pierre Chaunu *A klasszikus Európa* című könyvében kiemelte, hogy az állam erőforrásai a kora újkor századaiban hatalmas növekedésen mentek keresztül a népesség és a gazdaság jóval szerényebb gyarapodásához képest.¹⁰ Emmanuel Le Roy Ladurie úgy fogalmazott a kora újkorra vonatkozóan, hogy az állam és a hadsereg a társadalmi piramis csúcsán az a két struktúra, ami felemészti mindazt, ami alatta található.¹¹ A modern államépítés egyik döntő mozzanata az újszerű hatalmi technikák érvényre juttatása volt, ami addig nem látott hatékonyságot tett lehetővé, és a középkori szabadságintézmények öröksége ellen is kihívást intézett. A megelőző politikai gyakorlathoz képest a modern állam agresszív akciókat hajtott végre, nemcsak külső, hanem vélt vagy valós belső ellenfeleivel szemben is. Az elmúlt évtizedek kutatásai alapján úgy tűnik, hogy a kora újkori állam felemelkedése jóval diszharmonikusabb folyamat volt, mint ahogyan azt a történetírás korábban sejtetni engedte. Az abszolutista államok hatalmi technikái nagy áldozatokat követeltek a társadalmaktól, és az irányítás közvetlenebb módszereit alkalmazták a középkori kormányzás megoldásaihoz képest.

⁹ Foucault, Michel (1975): *Surveiller et Punir. Naissance de la prison*. Gallimard, Paris.

¹⁰ Chaunu, i.m. 32–36.

¹¹ Vekérdi László (1986): Annales-iskola. In: Kenyeres Ágnes – Hargitai György (szerk.): *Kulturális kisenciklopédia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 23.

A kora újkori területi állam és a „hadművészeti forradalom”

Az államok rendelkezésére álló erőforrások gyarapodása jól érzékeltethető a hadseregek létszámának gyarapodásával.¹² A 15. század második felében, amikor a korai központosítás következtében létrejöttek az első fejedelmi zsoldoshadseregek, azok létszáma ritkán haladta meg a 10 000 főt.¹³ VII. Károly francia király a százéves háború (1337–1453) végén mintegy 10 000 fős királyi hadsereget szervezett. Mátyás király híres „fekete serege” 5–10 000 fő között mozgott, és csak az 1480-as években, az osztrák háborúk idején emelkedett a létszám 20 000 fő fölé.

A 15. század végén a létszámok lassú növekedésnek indultak. A 15–16. század fordulójának itáliai háborúiban, illetve a 16. század első felében V. Károly császár és I. Ferenc francia király harcaiban néhány 10 000 ember vett részt. Az itáliai háború kezdetén VIII. Károly francia uralkodó hadserege mintegy 30 000 főt számlált. Amikor 1527-ben I. Ferdinánd Magyarországon legyőzte vetélytársát, Szapolyai Jánost, mintegy 10 000 főből álló zsoldoshadsereg bevetésével ért el sikert, amit bátyja, V. Károly bocsátott rendelkezésére, de ezek a csapatok nem jelentették a császár teljes haderejét. Amikor Szulejmán 1529-ben el akarta foglalni Bécset, a német birodalmi hadak több tízezer emberrel készültek a város megsegítésére. V. Károly uralkodása alatt a fénykorát élő oszmán török hadsereg nagyobb létszámú volt, mint az európai fejedelmek seregeinek létszáma. A török elitcsapatok – a janicsárok és a szpáhik – több tízezer főt számláltak, de a segédcapatokat is hozzáadva létszámuk meghaladta a 100 000 főt. Amikor 1541-ben egy német sereg megostromolta Budát, Szulejmán felmentő seregének előhada elegendőnek bizonyult I. Ferdinánd csapatainak szétverésére.

A hadseregek létszámának növekedése a 16. század második és a 17. század első felében kezdett felgyorsulni. II. Fülöp spanyol király éveken át 30–40 000 embert állomásoztatott Németalföldön a felkelők ellen, és közben más katonai kötelezettségeinek is eleget tett Itáliában és Franciaországban. Amikor 1588-ban a spanyol Nagy Armada Anglia ellen indult, körülbelül 20 000 katonát és 10 000 tengerészt vitt magával, és ezekhez Alessandro Farnese németalföldi hadseregének is csatlakoznia kellett volna a haditerv szerint. A törökök ellen vívott lepantói csatában (1571) az egyesített keresztény flotta mintegy 30 000 katonát és 40 000 tengerészt vonultatott fel. A harmincéves háborúban (1618–1648) az ütközetekben az átlagos hadseregméretük növekedését tapasztalhatjuk. A svéd beavatkozás után a császáriakat ért első kudarcok miatt Wallenstein 100 000 ember toborzására kapott felkérést II. Ferdinánd császártól. A sorsdöntő lützeni ütközetben (1632), ahol Gusztáv Adolf elesett, a svédek és a császáriak 20–20 000 katonát vetettek harcba. Amikor két évvel később a spanyol és császári erők visszaszorították a királyuk nélkül maradt svédeket, a spanyolok 33 000, a svédek 23 000 embert vonultattak fel. Spanyolország a Milánó és Németalföld közötti katonai „közlekedőfolyosó” biztosítására majdnem 100 000 embert mozgósított, hogy a svájci kantonok feletti befolyását biztosítsa. Franciaország harmincéves háborúba való beavatkozása után Rocroi-nál (1643) a spanyolok 27 000, a franciák 23 000 katonával érkeztek a csata színterére.

¹² Az alábbi alfejezethez a hadseregek létszámának kora újkori alakulásáról számos adattal szolgál: Parker, Geoffrey (1996): *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*. Cambridge University Press, Cambridge, 24.; Chauu, i.m. 32–36; Anderson, i.m. 75–107.

¹³ Querengässer, Alexander (2021): *Before the Military Revolution. European Warfare and the Rise of the Early Modern State 1300–1490*. Oxbow Books, Oxford – Philadelphia, 36–37., 42.

A spanyol hegemonia lehanyatlása és a francia abszolutizmus felemelkedése a 17. század második felében kiteljesítette a hadseregek növekedésének tendenciáját. A legfontosabb változás abban állt, hogy XIV. Lajos alatt létrehozták az állandó hadsereg intézményét, aminek utánpótlását sorozással és toborzással is biztosították. Ezeket a katonai erőket a drága pénzen fogadott zsoldosoktól eltérően folyamatosan fegyverben tartották. A francia monarchia egész Európában először alkalmazta ezt a gyakorlatot, így szomszédai számára félelmetes nagyhatalommá vált. 1672-ben XIV. Lajos 150 000 katonát küldött a 670 000 lakosú Hollandia elfoglalására. A hadműveletek során Turenne marsall 120 000 emberét három részre tagolva dobta át Németalföldre. Az 1700-as évek elején kirobbanó spanyol örökösödési háborúban Hollandia mintegy 100 000 embert tartott fegyverben, szövetségese, Anglia 50 000 fővel jelent meg a kontinensen, hogy a Franciaország elleni háborút eldöntse. A háború során a fordulatot előidéző höchstädti csatában az angol–császári erők 50 000, a francia–bajor csapatok 56 000 főt számláltak. A küzdelem csúcspontját a malplaquet-i csata jelentette, amikor a franciák megkísérelték megállítani az országba behatoló szövetséges erőket. Az osztrák, angol, holland, porosz seregek 100 000, a francia haderők 90 000 főt vontak össze a kivételesen nagy áldozatokat kívánó ütközetben. A nyugat-európai hadseregek létszámnövekedését is indokolja, hogy az állandó hadsereg létrehozása idővel már nemcsak a franciák privilégiuma volt, hanem más országok is alkalmazták ezt a megoldást.

A számok sorolását nem szükséges folytatni, hiszen az említett példák jól érzékeltetik azt a tendenciát, hogy 1450 és 1700 között a katonai erők létszáma legalább megtízszereződött. Ahogy említettük, VII. Károly francia király állandó hadserege a 15. század derekán – a százéves háború lezárulásakor – 10 000 főt számlált, míg az idősödő XIV. Lajos hadereje elérte a 360 000 főt a spanyol örökösödési háborúban (1701–1714), és a harcoló csapatok is körülbelül 200 000 főt számláltak. Ugyanebben a kétszázötven évben Franciaország lakossága kevesebb, mint kétszeresére emelkedett. A népesség és a hadsereg növekedési üteme közötti különbségek jól érzékeltetik az államok rendelkezésére álló hatalmi eszközök ugrásszerű gyarapodását. Az említett időszak elején éppúgy a preindusztriális társadalom körülményei között vagyunk, mint a végén, így az ipari teljesítmény látványos növekedése nem járulhatott hozzá a nemzeti össztermék gyarapodásához. 1750-ben a népesség nagy része éppúgy a mezőgazdaságból élt, mint a nagy földrajzi felfedezések előtt, és egyelőre az agrárszektor termelékenységében sem következett be áttörés. A preindusztriális Európa erőforrásai nem gyarapodtak olyan tempóban, ahogyan a katonai kiadások emelkedtek. Így a kora újkori Európában a háború fajlagosan rendkívül költséges dolog lett. Az állami költségvetés nagy része katonai kiadásokra ment el, ezért az államok folyamatos hitelfelvételre és újszerű adózási technikák kiépítésére kényszerültek. A korabeli államfejlődés tengelyében a katonai teljesítőképesség állt, ami a nemzetközi viszonyok jelentőségére hívja fel a figyelmet.

Az államok katonai ereje szempontjából kiemelkedően fontos mozzanat, hogy nemcsak a hadseregek létszáma emelkedett folyamatosan, hanem a 17. századi „hadművészeti forradalom” eredményeként a csapatok harcértéke is komoly fejlődésen ment keresztül. Ez elsősorban azon mérhető le, hogyan változtak az európai és az Európán kívüli hadseregek közötti erőviszonyok. Az európai haderők harcértékének viszonylagos erősödése világviszonylatban is megalapozta a nyugati hegemonia lehetőségét, bár a kora újkorban egyelőre csak a kezdőlépéseket tették meg. Fontos tény, hogy az európai hadseregek látványos erősödésére már a 18–19. századi ipari forradalom előtti százötven évben sor került. Nemcsak az ipari forradalom lehetőségeiből adódó technikai fölény, hanem a 16–17. században a háború és a hadsereg racionális megszervezése is megalapozta a nyugati haderők fölényét.

A 16. század során az európai hadseregek harcértéke nem múlta felül látványosan az oszmán török haderő ütőképességét.¹⁴ Amikor a nyugati elit zsoldoscsapatok ütköztek meg a janicsárokkal, a két fél harcértéke nagyjából egyenlőnek bizonyult, sőt néha a törökök még felül is múlták a keresztényeket. Azonban a 17. század végén a magyarországi felszabadító háborúk jól érzékeltetik a nyugati hadművészeti forradalom következményeit, és a török hadsereg harcértékének hanyatlását. Egyre gyakoribbá vált, hogy jóval kisebb létszámú keresztény seregek sikerrel vették fel a harcot a számbeli fölényben lévő, de rendezetlenül harcoló török csapatok ellen. 1683-ban Kara Musztafa nagyvezér több mint 100 000 emberrel vette ostrom alá Bécset, és csapataihoz a krími tatárok és Thököly kurucjai is csatlakoztak. Bécset összesen 20–25 000 katona védte, és Lotharingiai Károly herceg 30 000 főből álló császári seregével a hatalmas túlerő ellen nem merte megkockáztatni a város felmentését. Amikor Sobieski János lengyel király mintegy 25–30 000 fős serege megérkezett, és a több tízezer főt számláló birodalmi segédhadak is a Bécsi-medence területére értek, a szövetséges felmentő sereg létszáma már elérte a 70 000 főt. Bár a törökök még mindig jelentős számbeli fölényben voltak, ez nem akadályozta meg, hogy a keresztények elsöprő győzelmet arassanak a Kahlenbergnél vívott egész napos ütközetben.

Néhány évvel később Buda visszafoglalása is a császári seregek „hadművészeti forradalomból” fakadó szervezettségére enged következtetni. A magyar székvárost a Habsburg-erők a 150 éves török hódoltság idején több ízben is megkísérelték visszafoglalni. Kudarcaik oka egyrészt a keresztény haderő elégtelen létszámára, másrészt a török felmentő sereg ismételt megérkezésére vezethető vissza. 1686-ban a Lotharingiai Károly által vezetett császári sereg már elérte a 60 000 főt, ami jócskán felülmúlta a korábbi ostromok alatt összevont Habsburg-erőket. Ráadásul a felmentő sereg érkezésére számítva a császáriak a Kamaraerdőtől a Hármashatár-hegyig félkörívben húzódó külső erődítményvonalat (*circumvallatio*) építettek, ami védelmet biztosított a Habsburg-erőknek. Lotharingiai Károly számításai megalapozottnak bizonyultak. Hiába érkezett meg Buda felmentésére Szulejmán nagyvezér serege, a *circumvallatio* megakadályozta, hogy komoly kárt okozzanak a keresztény erőknek. Jól érzékelteti a helyzetet, hogy Buda végül szinte a török felmentő sereg szemé láttára esett el.

A török felszabadító háborúban a francia frontra távozó Lotharingiai Károlytól az 1680-as évek végén Badeni Lajos vette át a magyar hadszíntér főparancsnokságát. A XIV. Lajos támadása miatt kirobbanó Rajna-vidéki háború következtében a császári csapatok jelentős részét nyugatra irányították, így Badeni Lajos alatt alig 30 000 ember szolgált. Ennek ellenére az energikus fővezér képes volt Bulgáriáig előrenyomulni a többszörös túlerőben lévő török seregekkel szemben, amiben nemcsak kiváló hadvezéri képességei játszottak szerepet, hanem reguláris csapatainak harcértéke és fegyelmezettsége is. Amikor a törökök újjászervezték katonai erejüket és túlerejük nyomasztóvá vált, vissza kellett vonulni Magyarországot déli határaitra, ahol sor került a felszabadító háború legvéresebb ütközetére. 1691-ben Szalánkeménél mintegy 40–45 000 császári katona ütközött meg a majdnem kétszeres túlerőben lévő török sereggel, amely a francia hadmérnökök tanácsai alapján igen kedvező pozíciót foglalt el. A hosszú ideig tartó küzdelemben a törökök számbeli fölénye ellenére végül felülkerekedtek a magasabb harcértékű császári csapatok. Badeni Lajos győzelme megakadályozta, hogy a törökök visszatérjenek a Magyar Királyság

¹⁴ A nyugat-európai és a török haderők létszámának és harcértékének megváltozásához számos adat található az alábbi hadtörténeti művekben: Sugár István (1983): *Lehanyaglik a török félhold*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest; Nagy László (1986): *A török világ végnapjai Magyarországon*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

területére. Ugyanez ismétlődött meg Zentánál a felszabadító háború utolsó nagy ütközetében, amikor 1697-ben Savoyai Jenő herceg mintegy 50 000 emberével megtámadta a Tiszán átkelő, majdnem 100 000 főt számláló török haderőt. A kiváló hadvezér felismerte, hogy a török erőket a partváltás sebezhetővé teszi. A császári haderő hatalmas győzelmet aratott, amikor megsemmisítette a török csapatoknak a folyó innenső oldalán rekedt felét, ami végképp elvette a szultán kedvét a magyarországi hadműveletek folytatásától. Ezután került sor a felszabadító háborút lezáró karlócai béketárgyalásokra.

A magyarországi felszabadító háborúk jól érzékeltetik, hogy az európai államok nemcsak nagyobb létszámú haderőt vonultattak fel a 17. század végének háborúiban, mint a 16. század első felében, hanem azok ütőképessége is növekedett. A hadvezérek XIV. Lajos korában sokkal szervezettebben mozgatták seregeiket, mint V. Károly idején. A 17. században felértékelődött a manőverezés és az utánpótlás biztosításának a jelentősége, zárt harcrendeket alakítottak ki, majd hatékonyabbá váló lőfegyverek miatt vékony csatárláncokra tagolták a katonai egységeket. A háború tudománnyá vált, aminek viselése újszerű és sokoldalú képességeket feltételezett a hadvezérek részéről. A 18. században a porosz katonai reformok következtében megszületett az „óramű katoná”, melynek erősségét az adta, hogy a csapatokon, illetve egy-egy alakulaton belül a katonák együttmozgása tökéletessé vált. A katonák egyszerre meneteltek és tüzeltek, és a csapatok szervezett mozgatása miatt engedelmes eszközzé váltak a hadvezér kezében.

A kora újkori hadviselés szervezettségét az erődítményépítés fejlődése is előmozdította. Az 15. század második felében úgy látszott, hogy a középkori lovagvár nem nyújt elég védelmet az egyre hatékonyabb tüzérséggel szemben. Az olasz reneszánsz várépítés azonban jelentős megújulásra volt képes a 16. században, amire nemcsak az Európában elterjedő fülesbástyák utaltak, hanem megszületett a földből kevésbé kiemelkedő, és az ostromtüzérséggel szemben a megnövekedett falvastagság révén védelmet adó erődítmény. Ekkor olasz hadmérnökök játszottak vezető szerepet az erődítési munkálatokban. Helyüket a 17. században a francia hadmérnökök vették át, akik továbbfejlesztették az olasz vívmányokat, közöttük a legtehetségesebb, Vauban marsall a francia hadsereg erődítményeinek főfelügyelője volt XIV. Lajos korában. Számos újítást alkalmazva szinte bevehetetlenné tette azokat a csillag alakú erődítményeket, amelyek a francia határt védtek a Napkirály uralkodása idején. Hatalmas munkabírása révén Vauban rengeteg új várat tervezett, illetve középkori erődítményeket átépített és modernizált. A spanyol örökösödési háború utolsó éveiben, amikor a francia hadsereg meggyengült, nagyrészt ezek a várak akadályozták meg, hogy Franciaország döntő vereséget szenvedjen, mert lelassították az ellenség előrenyomulását, bár az idős és beteg Vauban ekkor már kevés személyes sikert aratott a harcmezőn.¹⁵ Néha az erődítési munkálatok nemcsak a várak, hanem a nyílt ütközetek során is nagy jelentőségre tettek szert. Malplaquet-nél, a spanyol örökösödési háború legvéresebb csatájában Villars francia marsall a túlerőben lévő szövetséges csapatokkal szemben – újszerű módon – bonyolult sánc- és árokrendszert épített ki. A támadó koalíciós erők ugyan győzelmet arattak, de a védműveknek köszönhetően veszteségeik kétszeresen felülmúlták a franciákét, ami a szövetségesek között belső meghasonláshoz vezetett.

¹⁵ Lepage, Jean-Denis G. G. (2010): *Vauban and the French Military under Louis XIV. An Illustrated History of Fortifications and Strategies*. McFarland, Jefferson, 24–27.; Parker, i.m. 42–43.

A kora újkori területi állam gazdaságfejlesztő intézkedései

A modern állam kialakulását jól érzékelteti a háború „racionalizálódása”, de az újszerű hatalmi technikák más területeken is kibontakoztak. A 16. század második felében II. Fülöp spanyol uralkodó kísérletet tett a kasztíliai adózó népesség összeírására. Próbálkozása egyelőre kivételesnek bizonyult, és jócskán megelőzte korát: az állami akarat egyik első megtestesülésének tekinthető azoknak az elképzeléseknek a sorában, amelyek a hatalmi centrum részéről megpróbálták felmérni egy állam erőforrásait. A *populacionisztika* tudománya a 18. században egy ország erejét népességével azonosította, ami további lendületet adott az összeírások (*conscriptiók*) készítésének. A felvilágosult abszolutista Európában egyre több terv és intézkedés született az állam népességének, erejének a felbecsülésére. Jelzésértékű, hogy a 16. században ezeket az elgondolásokat megfelelő apparátus híján nehezen lehetett kivitelezni, de a 18. században több sikeres összeírást hajtottak végre. (Ilyen volt a II. József alatt megtartott magyarországi népszámlálás 1784–1787-ben.) A racionális állam egyre hatékonyabb eszközöket vetett be, hogy felbecsülje alattvalóinak számát és gazdagságát. Az összeírások eredményeként a beszedett adók is növekedtek, noha a háborúk meredeken emelkedő költségeit sohasem voltak képesek fedezni. A pénzszüke miatt az államok a legkülönbözőbb módszerekkel kísérleteztek a kereskedelmi társaságok alapításától az állami tisztségek kiárusításáig. Ezek mindegyike az állam területén élő népesség alapos megismerését feltételezte.

A 17. században kibontakozó merkantilista gazdaságpolitikák legfőbb célja volt, hogy kitárgítsák az államkincstár anyagi lehetőségeit, ami elengedhetetlennek bizonyult a háborúk sikeres megvívásához.¹⁶ A gazdasági intézkedések viszont hosszabb távon kedvezően befolyásolták az egész nemzetgazdaság fejlődését. Ebben a vonatkozásban meg kell különböztetni a merkantilista gazdaságpolitika direkt célját és indirekt következményeit. Mindent egybevetve a merkantilizmus a kora újkori gazdasági és társadalmi viszonyok jellegzetes terméke volt. Noha a népesség tekintélyes része a mezőgazdaságban tevékenykedett, az abszolutista állam számára a kereskedelmi haszon gyarapítása nélkülözhetetlen többletforrást jelentett. Mivel az adószedés technikái nehézkeseek voltak, a likvid pénzforrások jelentős része a kereskedelemben keletkezett. Az állam növekvő pénzügyi igényei állandó keresletet támasztottak a nemesfém és a fémpénzek iránt, amit – legalábbis részben – a kereskedelem fejlesztésével lehetett kielégíteni. A merkantilizmus lényegét jól érzékelteti, hogy maga a kifejezés a *mercator* (kereskedő) szóból ered, illetve a merkantilista gyakorlat kapcsán *metallizmus*ról is szokás beszélni, ami arra utal, hogy a gazdaságpolitikai célkitűzések között a nemesfémek (a pénz) birtoklása kivételes jelentőségre tett szert.

A merkantilisták exporttöbblet elérésére törekedtek, mert annak ellentételezése növekvő mennyiségű nemesfém beáramlásához vezet. Szerintük a világon létező és forgalomban lévő nemesfém véges mennyiségű. Ezért valamennyi államnak arra kell törekednie, minél többet megszerezzen belőle, és amennyit az egyik – „nulla összegű játék” keretében – megszerez, annyit elve-szít a másik. Nem véletlen, hogy a merkantilizmus a 17. század gazdaságpolitikája volt, amikor a „hosszú 16. század” arany és ezüstbősége után a világ nemesfém-kitermelésében szűk keresztmetszetek alakultak ki. Bár a 16. század során az államok növekvő kiadásai és a keleti kereskedelem deficitje miatt állandó volt a fizetőszközköz hiányára vonatkozó panasz, az Amerikából érkező hatalmas mennyiségű ezüst több hullámban is előidézte az időszakos bőség állapotát. Viszont a

¹⁶ A merkantilizmushoz legújabbban: Rössner, Philipp Robinson (2020): *Freedom and Capitalism in Early Modern Europe. Mercantilism and the Making of the Modern Economic Mind*. Palgrave Pivot, Cham.

17. században az államok költségei tovább emelkedtek, de ezt nem követték a „hosszú 16. század” árforradalmához és pénzbőségéhez hasonló jelenségek. Ez a nemesfémek viszonylagos szűkösségéhez vezetett, erősítette a megszerzésük iránti vágyat, ami a merkantilista gazdaságpolitika kifejlődésében öltött testet.

Az exporttöbblet a merkantilisták szerint iparfejlesztő intézkedésekkel és kereskedelmi társaságok alapításával érhető el. A XIV. Lajos uralkodása idején Colbert által alkalmazott gazdaságpolitikát a merkantilizmus klasszikus változatának szokás tartani. A *colbertizmus* fenntartások nélkül igénybe vette az állami eszközöket a gazdasági fejlődés felgyorsítására. E gazdaságpolitika előnyei a Napkirály uralkodásának végére éppúgy kiütköztek, mint hátrányai. Az ország egyes gazdasági ágazatai és infrastruktúrája érezhetően gyarapodáson ment keresztül, de az emelkedő adók, valamint a növekvő exportból fakadó nemesfémbeáramlás inflációt idézett elő, ami a vidéki népesség nagy része számára tragikus következményekkel járt. Ennek tapasztalatai alapján a 18. századi felvilágosult abszolútizmusok már arra törekedtek, hogy elkerüljék a népesség túlzott igénybevételeit. Először kerekedtek felül a hosszú távú gazdaságfejlesztés szempontjai, és egy ország gazdagságát már nem a kincstár lehetőségein, hanem a népesség állapotán keresztül kezdték megítélni.

A kora újkori területi állam „homogenizációja”

Az újszerű hatalmi technikák a kora újkorban a területi államok egységének a kialakulását is előmozdították. A 17. század második felétől hatalmas létszámúvá váló hadsereg hozzájárult a francia társadalom homogenitásának megteremtéséhez, és hasonló folyamat játszódott le a 18. századi Poroszországban is. A sorozás, az egységes vezényleti nyelv és az országszerte található garnizonok az egységesülés tényezői voltak. Egyedül a kötelező közközpont megteremtésének hatása mérhető az állandó hadsereg bevezetésének következményeihez, de arra csak a 19. századi Európában került sor.

A modern területi állam az egészségügyi katasztrófák ellen is előmozdította a lakosság védelmét. Régebben úgy vélték, hogy a járványok visszaszorulását a modernkori „egészségügyi forradalom” tette lehetővé. Ma inkább úgy látjuk, hogy az oltások 19. századi elterjedésén túl a járványok elleni intézkedések a kora újkori államok hatalmi apparátusa révén váltak eredményessé. Egy karantén megszervezése azon is múlik, hogy katonai képességei birtokában az állam le tud-e zárni hermetikusan egy területet, hogy megakadályozza a fertőzés terjedését. A 18. században a pestis megfékezéséhez már az államapparátus és a hadsereg is nagyban hozzájárult. Ezeknek az intézkedéseknek a sikere aztán a 19. századi „egészségügyi forradalommal” teljesedett ki.

A modern területi állam újdonsága, hogy közvetlenül gyakorol uralmat alattvalói felett. A középkori társadalmakban a király és alattvalói között nem jött létre direkt kapcsolat. Az uralkodók rendekkel, korporációkkal és autonómiákkal álltak szemben. Európa történetében a kora újkori állam tett első ízben kísérletet arra, hogy minden alattvalója felett közvetlenül gyakoroljon ellenőrzést. Így került sor a párbajok betiltására a 17. századi Franciaországban. Amikor Richelieu törvényen kívül helyezte a párviadalokat, kifejezésre juttatta, hogy az állam nem ismeri el alattvalóinak a jogát személyes vitáik rendezésére a fizikai erőszak alkalmazásával, hanem közvetlen ellenőrzésre törekszik minden individuum felett.

A kora újkori hatalmi technikák arra kényszerítették a történettudományt, hogy újragondolja a nemzetállam kialakulásával kapcsolatos történelmi „toposzokat”. Ahogy már utaltunk rá, a történetírás korábban azt feltételezte, hogy a nemzet egységének betetőzése a nemzetállam. Előbb

megformálódott a nemzet, és utána jött létre a nemzetállam. A történészek azonban később rávilágítottak arra, hogy az „állam” előbb volt, mint a „nemzet”.¹⁷ Ennek keretében a modern racionális állam a 16–18. században teljesedett ki, amikor konfliktusok révén „homogenizálták” a középkori társadalmak sokféleségét. Nemcsak az alattvalók feletti közvetlen ellenőrzést építették ki, hanem a kollektív identitások és autonómiák korlátozásával megteremtették az alapot a nemzeti identitás „horizontális struktúráinak” kialakulásához. A nemzet „képzelt közösség” (vagy „elképzelt közösség”) Benedict Anderson kifejezése szerint, amit a középkori lokális közösségektől az különböztet meg, hogy az identitásformáló tényezők nem közvetlen tapasztalaton alapulnak.¹⁸ Létrejöttének előfeltétele a vertikális középkori hűbéri struktúrák felbomlása, amiben az újszerű hatalmi technikák fontos szerepet játszanak. Ennek eredménye, hogy a 18–19. századra kirajzolódott a nemzetet alkotó individuumok összessége, amely a modern polgári állam intézményeivel állt szemben.

A nemzetállam vizsgálata során a történészek mindig nagy szerepet tulajdonítottak az újkori nemzeti anyanyelvű irodalom, a nacionalista történeti tudat kialakulásának, valamint az iparosodás, az urbanizáció, a szállítási infrastruktúra és az oktatási rendszer uniformizáló hatásának, de az utóbbi évtizedekben egyre többen foglalkoztak a modern állam- és nemzetépítés 15–18. századi gyökereivel. A középkori autonómiák és korporációk korlátozása révén nemcsak a polgári nemzetállam előfeltételei jöttek létre, hanem – néhány 19. századi liberális, mint Tocqueville szerint – egy új „Leviatán” felemelkedése is bekövetkezhet. A modern állam nemcsak demokratikus és liberális, hanem totalitárius igényeket is hordoz, aminek előzményei visszavezethetők a kora újkori hatalmi technikákra. Ezen a ponton Foucault aggodalmai és Tocqueville jóslatai ugyanazt a félelmet tükrözik, ráadásul egybecsengenek azoknak a történészeknek a véleményével, akik a területi állam 15–18. századi születését konfliktusos események sorozataként ábrázolták, és agresszív hatalmi technikák kiépülésével azonosították.

„Európai fejlődés”: a kora újkori állam hatalmának korlátai

A modern állam hatékonyságának jellemzése után foglalkoznunk kell korlátaival is. Az abszolutista uralkodók inkább hatalmuk gyengeségét érezték a kora újkor századaiban, mint korlátlan lehetőségeiket. A preindusztriális agrártársadalmakban rejlő nehézkedési erők miatt a pénzügyi források mobilizálását rendkívüli nehézségek árán lehetett kivitelezni, ráadásul állandó politikai és jogi akadályokba ütköztek. Fel sem merülhetett, hogy az uralkodók megszerezzék vagy elkobozzák alattvalóik vagyont, néhány kivételtől eltekintve általában kénytelenek voltak tiszteletben tartani a földbirtokosok és a kereskedők tulajdonát. Ebbe az irányba hatott a római jog elterjedése is – ahogy arra Perry Anderson is rámutatott –, amely az egyéni tulajdon korlátozásoktól mentes koncepcióját vallotta.

Bár az abszolutista uralkodók eltöröltek középkori eredetű autonómiákat, sohasem mertek frontális támadást intézni alattvalóik szabadsága és tulajdona ellen. Ezt már a kiváló francia poli-

¹⁷ Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 46–47.

¹⁸ Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London – New York.

tikai gondolkodó, Jean Bodin is felismerte a 16. században, aki szerint az „úri monarchia” (értsd: despotikus keleti államok) és a „királyi monarchia” (értsd: nyugati abszolút monarchia) közötti legfőbb különbség, hogy az utóbbi tiszteletben tartja alattvalói életét és vagyonát.¹⁹ Jellemző, hogy Bodin az abszolutista állam teoretikusa volt, mégis megkülönböztette a két államtípust. Az abszolutizmusok valóban felbontották a lokális autonómiákat, de a kialakuló területi államok maguk is tiszteletben tartották a jogszerűség alapvető követelményeit. A kora újkori hatalmi technikák sohasem vezettek korlátlan uralomhoz, ami lehetővé tette, hogy a középkori „szabadságok” – alaposan megváltozott formában – átöröklődjenek a modern Európa felé.

Az államhatalom korlátai arra is kihatottak, hogyan kíséreltek meg az államok pénzügyi forrásokhoz jutni. Az adókat a rendi gyűléseknek meg kellett szavazniuk, és az uralkodók nem mertek a magánvagyonok kisajátításának a fegyveréhez nyúlni, ehelyett rákényszerültek arra, hogy hiteleket vegyenek fel alattvalóiktól. Az abszolutista államok szoros kapcsolatba kerültek a legvagyonosabb vállalkozókkal, akik egyszerre voltak bankárok, nagykereskedők, és szolgálataik fejében az uralkodók különféle monopóliumokkal ruházták fel őket. Az államok és a nagyvállalkozók összefonódása óriási lehetőségeket nyújtott a tehetséges bankároknak és kereskedőknek, de politikai kockázatokat is hordozott. A hatalmas pénzügyi eszközök felett rendelkező augsburgi Fuggerek hanyatlása akkor kezdődött, amikor túlzottan azonosultak V. Károly politikai céljaival, és nem kellő óvatossággal nyújtottak hitelt a császárnak. Ezzel együtt a kereskedelmi és banktőke, valamint a felemelkedő abszolutizmusok szoros összefonódása kitágította az örökké pénzszerűen lévő államok lehetőségeit, és hozzájárult az európai hatalmi rendszer háborúinak megvívásához.

Az államok közötti fegyveres konfliktusok mozgatták a legnagyobb hiteleket, és elősegítették a hitelezési technikák fejlődését. A kora újkori háborúk nagyban előmozdították a tőkeakkumulációt és a kaptalista technikák elterjedését. Mivel az európai uralkodók hatalma nem bizonyult korlátatlannak, kénytelenek voltak olyan eszközöket igénybe venni, amelyek hosszabb távon – akaratuktól függetlenül – a kapitalizmus megerősödéséhez járultak hozzá. Az újkori kapitalizmus kialakulását nemcsak az mozdította elő, hogy Európában egyetlen „birodalom” helyett államok versengtek egymással, hanem az is, hogy maguk az államok újszerű pénzügyi technikák alkalmazására kényszerültek, mert nyers hatalmi eszközökkel nem érhették el céljaikat. Tekintve, hogy a háborúk jelentősebb pénzforrásokat mozgattak meg, mint a legnagyobb gazdasági ügyletek, az államok és a nagyvállalkozók közötti kapcsolatok a kora újkori Európa gazdasági fejlődésének fontos tényezőivé váltak.

A kora újkori területi állam és a külpolitika

Már utaltunk arra, hogy az abszolutista állam kialakulásának elsődleges mozgatója a hadseregek és a katonai képességek látványos növekedésében keresendő. Ez azt is maga után vonta, hogy az államok cselekvése főleg a külpolitikára irányult. Az államfejlődést elsősorban a nemzetközi rendszer – a többi állam versenye – kényszerítette ki. Az államépítés nemzetközi vetületének primátusa a kora újkori állam fontos vonásává tette a diplomaták tevékenységét és a diplomáciai akciókat. Nem véletlen, hogy ekkor kezdődött meg a modern diplomácia intézményeinek

¹⁹ Bodin, Jean (1987): *Az államról*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 139.

és szokásainak kialakulása. Ettől fogva a nemzetközi viszonyokban kizárólag a hatalom maximalizálása, és a tiszta hatalmi érdek vezette az abszolutista uralkodókat. A kora újkori államok zárt és „kemény héjú” politikai entitásokká alakultak, amelyek biliárdgolyóként ütköztek egymással a nemzetközi térben. A nemzetközi kapcsolatok koreográfiáját a hatalmi egyensúly (*balance of power*) törvénye alapján lehet leírni, ami szerint a lehetséges hegemon korlátozására mindig összefognak a többiek. A hatalmi egyensúly reflexei fokozatosan alakultak ki a 15–16. század fordulójától. Az állandó háborúk következtében a *balance of power* mechanizmusai egyre kifinomultabbak lettek. Az európai hatalmi rendszer sajátos vonásai behatárolták az egyes államok cselekvési mozgásterét.

Megfordítva, úgy tűnik, hogy a kora újkori európai diplomácia jellegzetességei jobban megérthetőek, ha megismerjük a 16–17. századi államokban zajló változások természetét. A születő területi állam sajátosságai a nemzetközi viszonyok keretét alkotják, és hozzájárulnak a mozgórugók jobb megismeréséhez. A megerősödő állam az európai változások egyik legfontosabb tényezője volt, miközben maga is átalakult. Ráadásul a szuverén állam fontos helyet foglalt el a modern kor felé haladó folyamatok között. Az európai civilizáció történetében nem egyetlen politikai birodalommal kell számolnunk, hanem a versengő államok megerősödése figyelhető meg, amelyek a kapitalizmus sikeréhez is hozzájárultak.²⁰ A modern Európa születésének az állam nem az egyetlen *primum movense* volt, hanem osztozott ezen a szerepen a kapitalizmussal. Ez a kettős hajtóerő lett kontinensünk történelmi fejlődésének egyedülálló jellegzetessége a kora újkorban.

Felhasznált irodalom

Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London – New York.

Anderson, Perry (1989): *Az abszolutista állam*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Bodin, Jean (1987): *Az államról*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Chaunu, Pierre (1971): *A klasszikus Európa*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Ferguson, Niall (2011): *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Scolar Kiadó, Budapest.

Foucault, Michel (1975): *Surveiller et Punir. Naissance de la prison*. Gallimard, Paris.

Hobsbawm, Eric (1962): *The Age of Revolution, 1789–1848*. Weidenfeld and Nicolson, London.

Lepage, Jean-Denis G. G. (2010): *Vauban and the French Military under Louis XIV. An Illustrated History of Fortifications and Strategies*. McFarland, Jefferson.

---

²⁰ Ferguson, Niall (2011): *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Scolar Kiadó, Budapest, 53–85.

Nagy László (1986): *A török világ végnapjai Magyarországon*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Parker, Geoffrey (1996): *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*. Cambridge University Press, Cambridge.

Perroy, Edouard (1955): *Histoire Générale des Civilisations. Tome III. Le Moyen Age*. Presses universitaires de France, Paris.

Querengässer, Alexander (2021): *Before the Military Revolution. European Warfare and the Rise of the Early Modern State 1300–1490*. Oxbow Books, Oxford – Philadelphia.

Rössner, Philipp Robinson (2020): *Freedom and Capitalism in Early Modern Europe. Mercantilism and the Making of the Modern Economic Mind*. Palgrave Pivot, Cham.

Sugár István (1983): *Lehanyaglik a török félhold*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Vekerdı László (1986): Annales-iskola. In: Kenyeres Ágnes – Hargitai György (szerk.): *Kulturális kisenciklopédia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 21-24.

Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.